

ΚΡΙΤΙΚΟΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΣΤΟΝ ΗΣΙΟΔΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ

α) 'Ησιόδου Ἔργα καὶ Ἡμέραι

(1) στ. 17 - 19

τὴν δ' ἑτέρην προτέρην μὲν ἐγείνατο Νύξ ἐρεβεννή,
θῆκε δέ μιν Κρονίδης ὑψίζυγος, αἰθέρι ναίων,
γαίης τ' ἐν ῥίζησι καὶ ἀνδράσι πολλὸν ἀμείνω·

19

19 τ' ο Pr. Σ^{vet}: om. Par. 2763, del. Guyet

Ἐνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐκδότες καὶ μεταφραστές των Ἔργων καὶ Ἡμερῶν τοῦ Ἡσιόδου, ὁ von Schirnding¹, ἀκολουθώντας τὴ φιλολογικὴ παράδοση², ἀπομακρύνει τὸ τ' τοῦ στ. 19, τὸ ὁποῖο παραδίδεται³ στα ἀρχαία

1. Albert von Schirnding, *Hesiod: Theogonie—Werke und Tage (Griechisch und deutsch, mit einer Einführung und einem Register von E. G. Schmidt)*, München - Zürich 1991, 84 - 5.

2. Ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ παράδοση ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Fr. Guyet, *Notationes in Hesiodum*, ἐνσωματωμένες στὴν ἐκδοσὴ τοῦ J. G. Graevius, *Hesiodus*, Amsterdam 1667, τὴν ὁποία στάθηκε ἀδύνατο νὰ τὴ συμβουλευτοῦμε. Ἀπὸ τοὺς φιλόλογους, ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν Guyet, εἴμαστε σὲ θέση νὰ μνημονεύσουμε τοὺς ἐξῆς: A. Rzach, *Hesiodi Carmina*, Stuttgart 1965 (=1913). Ul. Von Wilamowitz - Moellendorff, *Hesiodos: Erga*, Berlin 1962 (=1928). T.A. Sinclair, *Hesiod: Works and Days*, Hildesheim 1966 (=London 1932). H.G. Evelyn - White, *Hesiod - Homeric Hymns - Epic Cycle - Homeric*, (Loeb) London 1998 (=1936). Ar. Colonna, *Hesiodi Opera et Dies*, Milano 1959. τοῦ ἴδιου, *Esiodo: Le Opere e i Giorni*, Milano 1967. C.J. Rowe, *Essential Hesiod*, Bristol 1978. Fr. Solmsen, *Hesiodi Theogonia - Opera et Dies - Scutum*, Oxford 1983. Ἀπὸ αὐτοῦς, ἄλλοι παραλείπουν τὸ τ' καὶ ἄλλοι τὸ ἔχουν θέσει σὲ ἀγκύλες.

3. Βλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα στὴν κορυφὴ τῆς σελίδας, τὸ ὁποῖο στηρίζεται στα ὑπομνήματα τῶν Solmsen καὶ M.L. West, *Hesiod: Works and Days*, Oxford, 1996 (=1978). ΓΙΑ τὰ Sigla καὶ τὸ κείμενο βλ. Solmsen καὶ West. Αὐτὰ ἰσχύουν καὶ γΙΑ τὰ ἄλλα χωρία ποὺ θὰ συζητήσουμε παρακάτω.

Λαδώνη: Φιλολογία 33 (2004) 27-43

σχόλια και στα χφφ., εκτός από το νεότερο χφ. Parisinus graecus 2763. Επί πλέον, ο φιλόλογος αυτός ακολουθεί και όσους στίζουν με κόμμα μετά τη λ. *ρίζησι*. Σε πείσμα της φιλολογικής αυτής παράδοσης, ο Mazon¹ διατηρεί το παραδομένο τ' και ο Verdenius² το υποστηρίζει σθεναρά. Ξεχωριστή, τέλος, θέση στο θέμα αυτό παίρνει ο West: διαφυλάττει το τ' στο κείμενο, αλλά στο σχετικό ερμηνευτικό του σχόλιο το αφήνει σχεδόν ανυπεράσπιστο³.

Συμφωνώντας με τον Verdenius, πιστεύουμε κι εμείς ότι τον εν λόγω σύνδεσμο τον έγραψε ο Ησίοδος και όχι κάποιος άλλος που ήθελε τάχα να συνδέσει το αιθέρι (στ. 18) με το *έν ρίζησι* ή αυτό το δεύτερο με το *άνδράσι* κατά σχήμα ζεύγμα, όπως πιστεύει ο West. Περαιτέρω, δεν μας βρίσκει σύμφωνους η άποψη του συνόλου των φιλόλογων, ότι η φρ. *πολλόν άμεινω* αποδίδεται στο *άνδράσι*, πράγμα που σημαίνει ότι το ρ. θήκε παίρνει κατά σχήμα ζεύγμα την «τροπική» σημασία έφκιασε: «την τοποθέτησε στις ρίζες της γης και την έφκιασε πολύ καλύτερη για τους ανθρώπους». Εμείς συμμεριζόμαστε την ερμηνεία του Ψευδο - Πρόκλου και των άλλων αρχαίων σχολιαστών⁴, και μεταφράζουμε τους παραπάνω στίχους ως εξής: «την άλλη όμως τη γέννησε πρωτύτερα η σκοτεινή Νύχτα, / και ο Κρονίδης που κυβερνάει από ψηλά, κατοικώντας στον αιθέρα, / την τοποθέτησε, ως καλύτερη από την πρώτη, και μέσα στις ρίζες που τρέφονται από τη γη⁵ και μέσα στους ανθρώπους». Με άλλα λόγια, ο ποιητής μιλάει για την άμιλλα⁶ την οποία πιστεύει ότι τοποθέτησε ο Δίας και μέσα στις ρίζες των φυτών, για να συναγωνίζονται ματαξύ τους ποιο θα μεγαλώσει γρηγορότερα και θα καρποφορήσει περισσότερο, και μέσα στους ανθρώπους για περισσότερη προκοπή. Όσο κι αν φαίνεται αρχαϊκή αυτή η ιδέα, ότι αναπτύσσεται άμιλλα και ανάμεσα στα φυτά,

1. P. Mazon, *Hésiode: Théogonie - Les Travaux et les Jours - Le Bouclier*, (Budé) Paris 1972 (=1928): δεν σημειώνει τίποτε στο κριτικό του υπόμνημα.

2. W. J. Verdenius, *A Commentary on Hesiod (Works and Days, vv. 1 - 382)*, Leiden 1985, 22.

3. Βλ. West, ό.π., 96, 145. Πρόκειται για τον φιλόλογο που, ως γνωστόν, αφιέρωσε πολλά χρόνια της ζωής του στη μελέτη και κριτική έκδοση των ησιόδειων έργων. Γι' αυτό και είναι αδιανόητο να μην «ανοίξει διάλογο μαζί του» όποιος ασχολείται με κάποιο από αυτά τα έργα.

4. Βλ. A. Pertusi, *Scholía vetera in Hesiodi Opera et Dies*, Milano 1955, 15.

5. Κατά τη γνώμη μας, η φρ. *έν ρίζησι* δεν σημαίνει ότι η καλή Έριδα είναι τόσο παλαιά, όσο ο κόσμος (Mazon) ούτε ότι χρησιμοποιείται μεταφορικά, για να δηλωθεί το βασικό στοιχείο της διαίτας μας (West), ούτε ότι οι ρίζες της γης είναι και εδώ ακοσμογονική πραγματικότητα, όπως στη Θεογ. 728, 812, και ότι ανήκουν στην έννοια της γης ως δένδρου (Verdenius).

6. Η λέξη αυτή δεν πρέπει να υπήρχε ακόμη στην ελληνική γλώσσα, βλ. H. Fränkel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, München 1962, 127.

υπάρχουν και σήμερα πολλοί που την ενστερνίζονται: είναι κοινή πεποίθηση ότι πρέπει να φυτεύει κανείς δυο δυο τουλάχιστο τα δένδρα, για να 'χουν αντιζηλία και να ψηλώνουν πιο γρήγορα.

(2) στ. 372

πίστεις † δ' ἄρα † ὁμῶς καὶ ἀπιστίαι ὤλεσαν ἄνδρας.

372 πίστεις δ' ἄρα (sive δ' ἄρα) codd. recs.: πίστεις δὴ ἄρ' West, πίστεις δὴ ῥα Reiz, πίστεις γάρ τοι Bentley, πίστεις γάρ ῥα Allen, πίστιες ἄρ τοι Rzach, πίστιες γὰρ Wilamowitz, alii alia.

Ἐχουν καταβληθεῖ πολλές και φιλότιμες προσπάθειες για την αποκατάσταση του παραπάνω στίχου, τις οποίες κατέγραψε και αξιολόγησε ο West¹. Στο κριτικό μας υπόμνημα συμπεριλάβαμε μόνον όσες κρίθηκαν αξιομνημόνευτες. Σπεύδουμε να δηλώσουμε ότι προκρίνουμε την εικασία του West δὴ ἄρ', την οποία θα βελτιώσουμε.

Είναι αλήθεια ότι καμία από τις δύο λέξεις — πίστεις, ἀπιστίαι — δεν είναι ομηρική². Πέρα απ' αυτό, έχει επισημανθεί ότι ούτε το σύνολο των λέξεων του προβληματικού αυτού στίχου ούτε το νόημά του είναι άξια του Ησιόδου³. Εντούτοις, δεν πρέπει να θεωρείται μάταιος ο κόπος, έστω κι αν πρόκειται να αποκατασταθεί νοηματικά και μετρικά μια μεταγενέστερη προσθήκη στο ποίημα.

Ειλικρινά, δεν μπορούμε να συμμεριστούμε το επιχείρημα με το οποίο ο West απέσυρε τη διόρθωσή του αυτή, σημειώνοντας ότι «ο συνδυασμός δὴ ἄρ' δεν είναι ιδιαίτερα κατάλληλος για προτάσεις σαν κι αυτήν»⁴. Πρωτίτερα⁵ είχε φροντίσει, εντούτοις, να στηρίξει τόσο τη φρ. δὴ ἄρ', όσο και την παραδωμένη λ. πίστεις, παραπέμποντας στην ελληνική γραμματεία⁶.

Ἐχοντας υπόψη μας τις αρχικές απόψεις του West, πιστεύουμε ότι η φρ. δὴ ἄρ', με την προσθήκη τού τ' ανάμεσα στις δύο λέξεις της, απομακρύνει το πρόβλημα. Προχωρήσαμε στη βελτίωση αυτή, επειδή παρατηρήσαμε ότι το επίρρημα ὁμῶς, που ακολουθεί, σε ανάλογες περιπτώσεις χρησιμοποιείται

1. M. L. West, «Miscellaneous Notes on the Works and Days», *Philologus* 108 (1964) 162.

2. West, *Hesiod κ.λπ.*, ό.π., 250.

3. Colonna, *Hesiodi Opera κ.λπ.*, ό.π., 46 (κριτ. υπ.).

4. West, ό.π.: is not particularly suitable for a sentence like this.

5. Στο άρθρο του «Miscellaneous κ.λπ.», ό.π., 162 - 163.

6. Ειδικά για το δὴ ἄρ' παραπέμπει στους ομηρικούς στίχους ζ 110 η 18, όπου απαντά η φρ. ἀλλ' ὅτε δὴ ἄρ' ἔμελλε. Στα χωρία αυτά θα προσθέταμε κι ένα από τον Ηρόδοτο (3. 34. 4): πρότερον γὰρ δὴ ἄρα Περσέων... εἶρετο Καμβύσης.

— τόσο από τον Ησίοδο, όσο και από άλλους επικούς — σε συνδυασμό με τους τέ... και¹.

Συνεπώς, ο στ. 372 αποκαθίσταται μετρικά και νοηματικά ως εξής:

πίστεις δὴ τ' ἄρ' ὁμῶς καὶ ἀπιστίαι ὤλεσαν ἄνδρας.

(3) στ. 414 - 421

ἦμος δὴ λήγει μένος ὀξέος ἡελίοιο	
καύματος εἰδαλίμου, μετοπωρινὸν ὀμβρήσαντος	415
Ζηνὸς ἐρισθενέος, μετὰ δὲ τρέπεται βρότεος χρώς	
πολλὸν ἐλαφρότερος· δὴ γὰρ τότε Σείριος ἀστὴρ	
βαῖον ὑπὲρ κεφαλῆς κηριτρεφῶν ἀνθρώπων	
ἔρχεται ἡμάτιος, πλεῖον δὲ τε νυκτὸς ἐπαυρεῖ·	
τῆμος ἀδηκτοτάτη πέλεται τμηθεῖσα σιδήρω	420
ῥῆμα, φύλλα δ' ἔραζε χέει πτόρθοιό τε λήγει·	

Εἶναι ἐξόφθαλμα φανερό ὅτι ἡ ημιπερίοδος δὴ γὰρ τότε... ἐπαυρεῖ εἶναι σχόλιο του ποιητῆ, το οποίο παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στις χρονικὲς προτάσεις ἦμος δὴ λήγει... μετὰ δὲ τρέπεται καὶ στις κύριες τῆμος πέλεται..., φύλλα δ'... χέει. Ἡ σύνταξη καὶ ἡ ευκρίνεια ἀπαιτοῦν τὴ στίξη που χρησιμοποιοῦν οἱ Σίττλ καὶ ὄχι αὐτὴν που ὑπάρχει παραπάνω καὶ που τὴν προτιμοῦν οἱ ἄλλοι ἐκδότες. Ὁ ἐν λόγῳ φιλόλογος θέτει παρένθεση ἀντὶ γὰρ ἀνω τελεία μετὰ τὸ ἐλαφρότερος καὶ παρένθεση καὶ κόμμα ἀντὶ γὰρ ἀνω τελεία μετὰ τὸ ἐπαυρεῖ²: ἦμος... ἐλαφρότερος (δὴ γὰρ τότε... ἐπαυρεῖ), τῆμος...

(4) στ. 442

τοῖς δ' ἅμα τεσσαρακονταετῆς αἰζηδὸς ἔποιτο,	
ἄρτον δειπνήσας τετράτρυφον ὀκτάβλωμον,	442
δὲ κ' ἔργου μελετῶν ἰθεῖαν κ' αὐλακ' ἐλαύνοι.	

1. Ησ. Θεογ. 771: σάινει ὁμῶς οἶρη τε καὶ οὖσιν· Ἐ. - Η. 459: δὴ τότε ἔφορηθησαν, ὁμῶς ὁμῶς τε καὶ αὐτός· απ. 302, 9: σύντριβ' ὁμῶς Σμάραγδόν τε καὶ Ἄσβολον. Πβλ. καὶ Ὅμ. κ 28. 80, ο 476, ω 63, Θ 214, Λ 708, Ο 257, Ρ 644 κ.α. Θεογν. Ελεγ. 1. 179, Οππ. Κυν. 2. 316, Κόιντ. Σμ. 1. 172 κ.α. Βεβαίως, ὁ στίχος 20 τῶν Ἔργων καὶ Ημερῶν τοῦ Ησιόδου ἐπάψε πια νὰ ἀποτελεῖ παραφωνία ἀνάμεσα στα παραπάνω χωρία, ἀφοῦ ὁ West (ὁ.π., 96), διαβάζοντας ὁμῶς ἀντὶ γὰρ ὁμῶς ἀποκατέστησε τὸν στίχο αὐτὸν ὡς εξής: ἦ τε καὶ ἀπάλαμόν περ ὁμῶς ἐπὶ ἔργον ἔγειρεν. Βλ. καὶ Verdenius 23, ὁ ὁποῖος ἐπιδοκιμάζει καὶ τεκμηριώνει τὴν ἀνάγνωσθι αὐτῆ τοῦ West. Εξάλλου, ὅσον ἀφορὰ τὸν συνδυασμὸ τοῦ ὁμῶς με τοὺς τέ... τέ, αὐτός εἶναι διαφορετικὴ περίπτωση.

2. Βλ. Κάρολος Σίττλ, Ἡσιόδου τὰ ἅπαντα, Ἀθῆναι 1889.

Ο στ. 442 προβληματίζει ερμηνευτικά τους φιλόλογους, παλαιούς και νέους. Τις ερμηνευτικές τους προσπάθειες τις δίνει συνοπτικά ο West μαζί με τη δική του¹: άλλοι από αυτούς αντιλαμβάνονται ότι ο ζευγολάτης, πριν αρχίσει το όργωμα, τρώει ολόκληρο καρβέλι τεμαχισμένο στα τέσσερα (τετράτρυφον) και κάνουντάς το οχτώ μπουκιές (ὀκτάβλωμον), και άλλοι ότι αυτός τρώει από ένα καρβέλι τεμαχισμένο σε τέσσερα κομμάτια και σε οχτώ μπουκιές. Για τον Ψευδο - Πρόκλο² μάλιστα οι μπουκιές αυτές (ψωμοί) φτάνουν τις τριάντα δύο.

Έχουμε την εντύπωση ότι δεν πρόσεξε κανείς έως τα τώρα ότι ο Ησίοδος χρησιμοποιεί εδώ το λεκτικό σχήμα «καθ' ὅλον καὶ μέρος» το οποίο συμπαθεί ιδιαίτερα³. Φαίνεται ότι αυτό τον βοηθάει να εκφραστεί καλύτερα. Διαφορετικά, θα μεταχειριζόταν εδώ τη γενική του δαιρεμένου όλου: ἄρτου... τετρατρυφου ὀκτάβλωμον, αφού δεν θα τον εμπόδιζε η χασμωδική βράχυνση της συλλαβής -ου στο τέλος του 4ου ποδός, μια βράχυνση που παρατηρείται συχνά στο ποίημα⁴.

Αν οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις⁵ από τα παιδικά μας χρόνια είναι ίδιες με του Ησιόδου, τότε πρέπει να μεταφράζουμε ορθά το παραπάνω χωρίο: «και πίσω τους (πίσω από τα εννιαχρονίτικα βόδια) μακάρι να ακολουθεί άντρας σαραντάρης, αφού φάει οχτώ μπουκιές από ψωμί χαραγμένο σταυρωτά, για να φροντίζει το όργωμα και να φκιάνει ίσιο το αυλάκι...»

(5) στ. 464

νειὸν δὲ σπείρειν ἔτι κουφίζουσαν ἄρουραν.

νειὸς ἀλεξιάρη παιδῶν εὐκηλήτειρα.

464

464 ἀλεξιάρη παιδῶν εὐκηλήτειρα codd. Σ^{vet} Pr. Plut. quaest.

conv. 657^d al.: ἀλεξιάρης Ἄιδωνέος κηλήτειρα West

1. West, *Hesiod*, 270 - 271.

2. Βλ. Pertusi 150.

3. Πβλ. *Ε - Η*. στ. 73 - 74: οἱ... χοῦτ', 77: οἱ στήθεσσι κ.α. Είναι προφανές ότι αυτοί, που στίζουν με κόμμα μετά τη λ. τετράτρυφον, δηλώνουν ρητά ότι έμειναν ανυποψίαστοι.

4. Πβλ., για παράδειγμα, στ. 22, 79, 86, 595 κ.α.

5. Το τοπίο των Τζουμέρκων, πέρα από κάθε αμφιβολία, μοιάζει με εκείνο της βοιωτικής Ἄσκρας. Εξάλλου, οι συνήθειες των Τζουμερκιωτών αγροτοποιμένων της εποχής των παιδικών μας χρόνων ήταν ίδιες κι απaráλλαχτες μ' αυτές που περιγράφονται στο ποίημα. Ὅσον αφορά μάλιστα τη συγκεκριμένη περίπτωση, η νοικοκυρά πήγαινε στο χωράφι κουβαλώντας για τον ζευγολάτη, μαζί με το φαγητό, και ένα ταψί ζεστό ψωμί, χαραγμένο σταυρωτά: από αυτό το ψωμί έκοβε κάθε φορά — συνήθως με τα χέρια του — ο ξωμάχος και προσφάιζε, καθώς ήταν αδιανόητο, τα δύσκολα εκείνα χρόνια, να τρώει κανείς «αγνό» το φαγητό, δηλαδή χωρίς ψωμί.

Ο West¹ διαπιστώνει αρχικά ότι ο στ. 464 είναι γραμμένος σε πρωτοφανή ελληνικά και δεν δίνει νόημα. Έπειτα αναφέρει ότι ο Πλούταρχος² επικαλείται «τὴν Ἡσιόδειαν ἐκείνην ἄλεξιάρην παίδων εὐκηλήτειραν». Στη συνέχεια δίνει την ερμηνεία των αρχαίων σχολιαστών, η οποία είναι αποθησαυρισμένη στο Ετυμολογικό Λεξικό της Γένουας³, καθώς και την ερμηνεία των Τζέτζη και Ψευδο - Πρόκλου⁴. Σύμφωνα με τις ερμηνείες αυτές, το αγραναπαυόμενο χωράφι απομακρύνει το βλάψιμο, που προξενήθηκε από την πείνα, και καθησυχάζει τα παιδιά. Την εξήγηση αυτή, που την ακολούθησαν σχεδόν όλοι οι μεταγενέστεροι σχολιαστές, τη χαρακτηρίζει απελπιστική ο West: δεν είναι δυνατόν, λέει, η φρ. *νειὸς εὐκηλήτειρα* να σημαίνει το χέρσο χωράφι που καταπραΰνει, αφού το *εὐκηλεῖν* είναι αμετάβητο. Πιστεύει επίσης ότι το *ἀλεξιάρη* προέκυψε από φθορά του αρσενικού *ἀλεξιάρης*.

Καταχωρίζει ακόμη και την άλλη ερμηνεία, την οποία διατύπωσε ο Lehrs: «αν τα παιδιά αφευθούν σε χέρσο χωράφι, απομακρύνεται από αυτά το βλάψιμο και παύουν τα κλάμα»⁵. Την ερμηνεία αυτή, σύμφωνα με τον West, την ενστερνίστηκε ο μεγάλος θρησκευολόγος Mannhardt⁶, ο οποίος της έδωσε ουσιαστικό περιεχόμενο με τις έρευνές του: συγκέντρωσε στοιχεία για μια σχέση ανάμεσα στο μέστωμα του σιταριού και την ψυχοσωματική ανάπτυξη του μικρού παιδιού, για μια σχέση δηλαδή που έχει καταγραφεί στην αρχαία Αίγυπτο και σε χώρες της βόρειας Ευρώπης, όπως η Γερμανία, η Δανία και η Εσθονία. Με άλλα λόγια, γίνεται αναφορά σε κάποιο έθιμο αυτών των λαών, κατά το οποίο βάζουν τα μικρά παιδιά να καθίσουν σε κοφίνι με σιτάρι ή άλλους σπόρους, πιστεύοντας ότι αυτό θα τα βοηθήσει να μεγαλώσουν φυσιολογικά. Επί πλέον, ο Mannhardt πιστεύει ότι ο στ. 464 είναι απόφθεγμα μαγικού περιεχομένου, ποιητικά διατυπωμένου, και φαντάζεται ότι στην Ελλάδα της εποχής του Ησιόδου πρέπει τα άρρωστα μικρά παιδιά να τα άφηναν, κατά τη διάρκεια της σποράς, σε αγραναπαυόμενο χωράφι και να έριχναν σιτάρι ή άλλους σπόρους επάνω τους, για να είναι απρόσβλητα από την κατάρρα (άρά), η οποία θα εμπόδιζε την ψυχοσωματική τους ανάπτυξη. Κι έτσι, ο Mann-

1. Για τις απόψεις του, που τις παρουσιάζουμε συνοπτικά στη συνέχεια, βλ. «Miscellaneous κ.λπ.» 164 - 166 και *Hesiod* 274 - 275.

2. *Ηθικά* 657^d.

3. Et. Gen. codd. A B, βλ. West *Hesiod* 92 - 93.

4. Για την ερμηνεία του σχολιαστή αυτού βλ. και Pertusi 157.

5. Karl Lehrs, *Quaestiones epicae*, Regiomonti 1837, 197: *pueri si imponuntur novalli, damnum iis defenditur et plorantes sedantur*, βλ. West, «Miscellaneous κ.λπ.» 164.

6. Wilhelm Mannhardt, *Mythologische Forschungen*, Straßburg 1884, 373: βλ. West, 6.π.

hardt καταλήγει ότι ο Ησίοδος θα μπορούσε να γράψει: «η μαγεία διώχνει από τα παιδιά την 'αγρανάπαυση' και παύει το κλάμα τους». Ο West, αξιολογώντας και αυτή τη θεωρία, διατυπώνει την άποψη ότι ούτε αυτή μπορεί να βοηθήσει στην ερμηνεία του προβληματικού στίχου. Κι έτσι προβαίνει στην αποκατάστασή του, αλλάζοντας — κατά τα λεγόμενά του — δύο μόνον γράμματα, και καυχιέται ότι «η εικασία αυτή αποκαθιστά καλά ελληνικά και έξοχο νόημα, και κάνει τον στίχο να έχει άμεση σχέση με τα συμφραζόμενα, πιο πολύ από κάθε επιχειρηθείσα ερμηνεία τού παιδων εὐκηλήτεια»¹. Την εικασία αυτή την παραθέτουμε στο κριτικό υπόμνημα.

Κατά τη γνώμη μας, η ελκυστικότερη αυτή εικασία είναι ατυχής. Πρώτα πρώτα, όσον αφορά το δεύτερο συνθετικό της λ. *ἀλεξιάρη*: κατά τον West, αυτό πρέπει να είναι η ομηρική λ. *ἀρή* η οποία έχει το α βραχύ και σημαίνει τον όλεθρο, δηλαδή το κακό αποτέλεσμα της κατάρας. Όμως η λ. *ἀρά*, που σημαίνει κατάρα, έχει στην αττική διάλεκτο πάντα βραχύ το αρχικό της α². Δεν αποκλείεται, επομένως, να επηρεάστηκε από τη διάλεκτο αυτή ο ποιητής. Έτσι, η φρ. *νειός ἀλεξιάρη* — δεν συντρέχει λόγος να γίνει *νειός ἀλεξιάρης* — σημαίνει «το χέρσο χωράφι που διώχνει την κατάρα». Από την άλλη μεριά, με το *Ἄιδωνέος* του ο West διαπράττει δύο ατοπήματα: αφενός εισάγει στην ποίηση του Ησιόδου μια λέξη που απαντά μόνο μία φορά στη *Θεογονία* (στ. 913)³ και αφετέρου παρουσιάζει τον ποιητή να παίζει με τις λέξεις ως *poeta doctus*: τη μια να γράφει *Ἄιδωνέος* και παρακάτω (στ. 465) *Διὶ χθονίῳ*. Αφήνουμε που ο τύπος *Ἄιδωνέος* απαντά μόνον μία φορά, στην *Παλατινή Ανθολογία* (7.480)⁴. Αν χρησιμοποιούσε τη λέξη αυτή ο ποιητής, θα μεταχειριζόταν τον τύπο *Ἄιδωνῆος*, όπως συνάγεται από το ομηρικό *Ἄιδωνῆϊ* (E 190). Στην περίπτωση αυτή χρειάζεται να αλλαχθεί ένα επί πλέον γράμμα! Πρέπει να υπολογισθεί επίσης και η προσθήκη του *ς* της λ. *Ἄιδωνέος*.

Ποια είναι η δική μας άποψη; Στην ερμηνεία τού επίμαχου στίχου θα μας βοηθήσουν και πάλι τα παιδικά μας βιώματα. Στα Τζουμέρκα των ημερών εκείνων, οι συνθήκες ζωής φαίνεται ότι ήταν όμοιες με εκείνες της εποχής τού Ησιόδου: δεν υπήρχε τότε σε μας ακαλλιέργητος τόπος, εκτός από τα μονοπάτια, τα δρομάκια, τους γκρεμούς, τα ρέματα και τα δάση. Αν εξαιρεθεί η πλατεία του χωριού, που ήταν ένα μεγάλο ακαλλιέργητο χωράφι, δεν

1. Βλ. West, «Miscellaneous κ.λπ.» 166 και *Hesiod* 275.

2. Βλ. LSJ.

3. Στον Όμηρο η λ. *Ἄιδωνεύς* απαντά όλες κι όλες δύο φορές: E 190 *καί μιν ἔγωγ' ἐφάμην Ἄιδωνῆϊ προϊάφειν* και Y 61 *ἔδεισεν δ' ὑπένερθεν ἄναξ Ἄιδωνεύς*.

4. Βλ. και LSJ, καθώς και Stephanus.

υπήρχε πουθενά χώρος να παίξουν τα παιδιά. Στην πλατεία παίζαμε κατά τα διαλείμματα, όταν πηγαίναμε στο σχολείο. Στη συνοικία μας όμως, όπου περνούσαμε τον υπόλοιπο καιρό, δεν είχαμε ούτε μίαν ακρούλα για παιγνίδι. Και γι' αυτό βρισκόμασταν συνέχεια κοντά στις μανάδες μας, «κρεμόμασταν από τη φούστα τους», όπως έλεγαν. Αυτό είχε δύο συνέπειες: από τη μια να μας καταριούνται εκείνες συνεχώς, επειδή δεν τις αφήναμε να κάνουν τις δουλειές τους, κι από την άλλη να κλαίμε εμείς ακατάπαυστα. Θα πρέπει να σημειωθεί, επί πλέον, ότι την εποχή εκείνη, όσο γεροντότερη ήταν μια γυναίκα, τόσο πιο βαριές κατάρες ξεστόμιζε, όπως: «Μωρέ ζαλοταραμένο, να σε θάψω ζωντανό, να σε νεκροστολίσω!»¹. Όταν όμως ερχόταν ο καιρός και μαζεύονταν τα σοδήματα από τα χωράφια ή όταν κάποιος χωράφι έμενε χέρσο (σε αγρανάπαυση), τότε — ως δια μαγείας — αποκτούσαμε τον παράδεισό μας, ο οποίος μας γλίτωνε από τις κατάρες και από το κλάμα. Αυτό να είναι άραγε το νόημα της φρ. νειός ἀλεξιάρη παιδων εὐκηλήτειρα; Αν είναι αυτό, κρίμα που ξοδεύτηκε τόση φαιά ουσία και σπαταλήθηκε τόσο μελάνι! Εξάλλου, ποιος θα μπορούσε να απαγορεύσει στον ποιητή να πλάσει τη λ. εὐκηλήτειρα (με ενεργητική σημασία) από το ομηρικό εὐκηλος (Α 554, ξ 479) το οποίο σημαίνει τον ήσυχο, τον αμέριμνο;

β) 1. Ἀριστοφάνους Νεφέλαι

(i) στ. 269 - 271

Σω. ἔλθετε δῆτ', ὦ πολιτίμητοι Νεφέλαι, τῶδ' εἰς ἐπίδειξιν,
 εἴτ' ἐπ' Ὀλύμπου κορυφαῖς ἱεραῖς χιονοβλήτοισι κάθησθε, 270
 εἴτ' Ὠκεανοῦ πατρὲς ἐν κήποις ἱερὸν χορὸν ἴστατε Νύμφαις

Οι φιλόλογοι² πιστεύουν ότι η λ. χορός της φρ. ἱερὸν χορὸν ἴστατε έχει τη σημασία της ὄρχησης και του τραγουδιού, όπως στους Ὀρνιθες (στ. 217 - 220). ὅπου ο Απόλλωνας παίζει τη φόρμιγγα και «στήνει τους χορούς των θεών». Εμείς όμως έχουμε τη γνώμη ότι εδώ οι Νεφέλες ετοιμάζουν το χοροστάσι, καθώς με τη βροχή και την υγρασία, που στέλνουν, κάνουν τους κήπους να χορταριάσουν, για να χορέψουν και να τραγουδήσουν οι Νύμφες πάνω στα

1. Αν μάλιστα κάναμε το λάθος να πατήσουμε σπαρτό ή να παίξουμε σε λιβάδι, έφριττε η γη και ο ουρανός από τις κατάρες που ξεστόμιζε η νοικοκυρά.

2. Βλ., για παράδειγμα, V. Coulon, *Aristophane: Les Acharniens - Les Cavaliers - Les Nuées*, tom. I, (Budé) Paris 1923· R. Cantarella, *Aristophanis Comoediae: Nubes - Vespae - Pax*, vol. III, Milano 1954· K. J. Dover, *Aristophanes: Clouds*, Oxford 1968.

χορτάρια. Συνεπώς, μεταφράζουμε: είτε... φκιάνετε το ιερό χοροστάσι για τις Νύμφες.

Όσον αφορά, εξάλλου, τη φρ. Ὠκεανοῦ πατρὸς ἐν κήποις, ενώ οι φιλόλογοι βρίσκουν ότι μ' αυτήν γίνεται αναφορά στον κήπο των θεών, τον οποίο φύλαγαν οι Εσπερίδες, εμείς έχουμε την πεποίθηση ότι πρόκειται γενικώς για τους κήπους που ήταν του Ωκεανού, δεδομένου ότι αυτός ήταν ο πατέρας των ποταμών και των πηγών, που είναι οι ζωογόνες δυνάμεις της γης.

(ii) στ. 335¹

Στ. ταῦτ' ἄρ' ἐποίουν «ὕγραν Νεφελᾶν στρεπταιγλᾶν δάιον ὄρμάν»

στρεπταιγλᾶν v. l. ΣΥ: στρεπταιγλᾶν Θ Ald., στρεπταιγλας R, στρεπταιγλαν VΦΣΣRV Ald. S, στραπταιγλαν Bentley

Στον στίχο αυτόν υπάρχει πρόβλημα ερμηνείας της λ. στρεπταιγλᾶν, το οποίο έχει την αρχή του στους αρχαίους σχολιαστές. Αυτοί εξηγούν τη λ. στρεπταιγλαν, ως εξής: τὴν στρέφουσαν καὶ ἀφανίζουσαν τὴν αἴγλην ἢ τὴν ἔμπροσθεν οὖσαν τῆς αἴγλης τοῦ ἡλίου καὶ σκοτίζουσαν². Αργότερα, ο Stephanus από αυτό το «ἄπαξ λεγόμενον» πλάθει το επίθετο στρέπταιγλος (ὄ, ἦ) και του δίνει τη σημασία fulgorem avertens, ενώ ο κριτικός φιλόλογος Bentley προτείνει³ τη λ. στραπταιγλαν: «η εικασία αυτή», σύμφωνα με τον Dover⁴, «βρίσκεται σε εσφαλμένον δρόμο». Στη συνέχεια ακολουθούν εκδότες, όπως οι Humphreys⁵ και Van Leeuwen⁶, οι οποίοι υιοθετούν τη γρ. στρεπταιγλᾶν και την ερμηνεύουν με τη φρ. tortum fulmen emittentium (= που ρίχνουν στριφογυριστόν κεραυνό). Και στις αρχές τού περασμένου αιώνα αποδέχονται την ίδια γραφή (στρεπταιγλᾶν) οι Hall - Geldart⁷, καθώς και ο Starkie, ο οποίος μεταφράζει τη φρ. Νεφελᾶν στρεπταιγλᾶν: «των Νεφελών που αστραποβολούν με κριτσανιστή φλόγα»⁸. Απεναντίας, ο

1. Για το κείμενο του στίχου πβλ. Coulon, ενώ για το κριτικό υπόμνημα και για τα Sigla πβλ. Coulon και Dover.

2. Βλ. D. Holwerda, *Scholia vetera in Nubes*, στου W. J. Koster (εκδ.) *Scholia in Aristophanem*, I 3. 1, Groningen 1977, 85.

3. Την εικασία αυτή του Bentley βλ. πρόχειρα στον Stephanus λ. στρέπταιγλος.

4. Βλ. ὁ.π., 146.

5. M. W. Humphreys, *Aristophanes: Clouds* (κείμενο και σχόλια), Boston 1885, 96.

6. J. Van Leeuwen, *Aristophanis Nubes* (προλεγόμενα, κριτική έκδοση και σχόλια), Leiden 1968 (=1898) 63.

7. F. W. Hall - W. M. Geldart, *Aristophanis Comoediae* (κριτική έκδοση), Oxford 1967 (=1906).

8. W. J. M. Starkie, *The Clouds of Aristophanes*, Amsterdam 1966 (=London 1911) 88 - 89.

Dover, που είναι ένας από τους σύγχρονους μας φιλόλογους, προτιμάει¹ τη γρ. στρεπταίγλαν και ερμηνεύει τη φρ. στρεπταίγλα δάϊος δρμά ως εξής: «είναι μια πιθανή περιγραφή τού ζικζακωτού φωτισμού που αστραποβολάει ανάμεσα στο ορμητικό σύννεφο και τη γη»² Ο Sommerstein όμως γράφει στρεπταιγλᾶν και μεταφράζει τη φρ. Νεφελῶν στρεπταιγλᾶν: «των νεφών που είναι πλαισιωμένα από συστροφές ακτινοβολίας»³. Από το σχόλιό⁴ του συνάγεται ότι ο φιλόλογος αυτός, ενώ έχει συλλάβει την εικόνα, αφενός έχει αμφιβολίες για την ακριβή σημασία της λ. αἶγλη, που είναι το δεύτερο συνθετικό τού στρεπταιγλᾶν, και αφετέρου είναι επηρεασμένος από την παραδομένη άποψη η οποία θέλει ως πρώτο συνθετικό τῆς επίμαχης λέξης το επίθετο στρεπτός. Ξεχωριστή, τέλος, περίπτωση αποτελεί ο Henderson ο οποίος, μολονότι υιοθετεί⁵ τη γρ. στρεπταίγλαν, μεταφράζει τον εν λόγω στίχο ως εξής: Γι' αυτό συνέθεταν στίχους, όπως «τρομακτικό καθοδικό ρεύμα των νοτερών νεφών με τα ζικζακωτά βραχιόλ'α»⁶.

Εμείς, με τη σειρά μας, πιστεύουμε ότι η λ. στρεπταίγλᾶν, που προσδιορίζει τη φρ. ὕγρᾶν Νεφαλαῖ, έχει ως πρώτο της συνθετικό το ουσιαστικοποιημένο στρεπτός, που σημαίνει 'περιδέξιο'. Και γι' αυτό μεταφράζουμε το ὕγρᾶν Νεφελῶν στρεπταίγλᾶν με τη φρ. «των νοτερών Νεφελών με τα αστραφτερά περιδέξια»: οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις μάς βοηθούν να αναπλάσουμε την εικόνα την οποία παρουσιάζουν στις άκρες τους τα κατάμαυρα σύννεφα, όταν κρύβουν πίσω τους τον ήλιο. Στο λυρικό αυτό παράθεμα⁷ του Αριστοφάνη συνδυάζονται δύο εικόνες των νεφών: η μία είναι η οαγηνευτική εικόνα που τα παρουσιάζει να είναι στολισμένα με αστραφτερά περιδέξια⁸, και η άλλη είναι εκείνη στην οποία αυτά κινούνται ορμητικά προς τη γη, γεμάτα νερό: η δεύτερη εικόνα είναι πράγματι τρομακτική.

1. Βλ. Dover 24.

2. Βλ. Dover 146.

3. A.H.Sommerstein, *The Comedies of Aristophanes* (κριτική έκδοση, μετάφραση και σημειώσεις), vol. 3, Warminster-Wilts 1982, 42 - 43.

4. Βλ. Sommerstein, ό.π., 178 - 179.

5. J. Henderson, *Aristophanes: Clouds - Wasps - Peace*, (Loeb) London 1998, 54.

6. Henderson, ό.π., 55.

7. Οι αρχαίοι σχολιαστές θεωρούν ότι ο στίχος είναι του διθυραμβοποιού Φιλόξενου (435/4 - 380/379 π.Χ.), βλ. Holwerda 84. Ο Th. Bergk όμως (*Poetae Lyrici Graeci*, vol. III, Leipzig 1882, 615) βρίσκει ότι είναι αδύνατο να τον έχει δανειστεί από αυτόν ο Αριστοφάνης. Την ίδια γνώμη έχει και ο Dover 145.

8. Ο Χρ. Ζαλοκώστας τα ονομάζει 'πορφύρες ούγιες', βλ. Σωκράτης (*Ο προφήτης της αρχαιότητας*), («Εστία» αριθμ. 68) Αθήνα χ.χ., σ. 300: κεφ. κκx: Ο λοξός ήλιος, κατακόκκινος, έγγεγε να δύσει, και τα σύννεφα στον ουρανό πήρανε ούγιες πορφύρες.

(iii) στ. 1029 - 1031¹

Χο. φειδαίμονες δ' ἦσαν ἄρ' οἱ ζῶντες τότε ἐπὶ (ἀντιστροφή)
 τῶν προτέρων† πρὸς τάδε σ', ὧ κομψοπρεπῆ μουσαν ἔχων, 1030
 δεῖ σε λέγειν τι καινόν, ὡς ηἰδοκίμηκεν ἀνήρ.

1029 δ' ἦσαν ἄρ' RV: ἄρ' ἦσαν x, δ' ἄρ' ἦσαν EKNΘ 1029 - 30 οἱ
 ζῶντες τότε ἐπὶ τῶν προτέρων a: οἱ τότε ζῶντες ἠνίκ' ἦς τῶν προ-
 τέρων t, οἱ ζῶντες τότε Dover, οἱ ζῶντες ἐπὶ Κρόνου τότε Zim-
 mermann

Ἔχουμε τη γνώμη ὅτι το ἄρ' του στ. 1029 προέκυψε ἀπὸ παρανάγνωση
 του ἄν, δεδωμένου ὅτι στη μικρογράμματη γραφή των βυζαντινῶν χρόνων
 το ν μοιάζει πολὺ με το ρ². Με την εικασία μας αὐτή, το εὐδαίμονες δ' ἦσαν
 ἄν ἐρχεται να ενισχύσει τη φράση ἐκεῖνο δ' ἦν ἄν του στ. 680, την οποία υπο-
 πτεύονται οἱ Blaydes³ και Dover. Συνεπῶς, προτείνουμε να γραφοῦν ὡς
 ἐξῆς οἱ στίχοι 1029 - 1030:

εὐδαίμονες δ' ἦσαν ἄν οἱ ζῶντες τότε ἐπὶ
 τῶν προτέρων...

Εξάλλου, ἀπὸ τη σκοπιά της μετρικῆς ἀντιστοιχίας του παραπάνω στ.
 1029 πρὸς τον στ. 953 της στροφῆς, θα εἶχαμε να ἐπισημάνουμε τα ἐξῆς:
 ἀν ἀποδεχθούμε ἐκεῖ τη διόρθωση του Bergk⁴ λέγων ἀμείων πότερος φανή-
 σεται, η ἀντιστοιχία αὐτή ἀποκαθίσταται, ἀφοῦ και οἱ δύο στίχοι ἀποτε-
 λούνται ἀπὸ ἓνα ἰαμβικὸ μέτρο + ἓναν χορίαμβο + ἓνα ἰαμβικὸ μέτρο:

λέγων ἀμείων πότερος φανήσεται (953) = εὐδαίμονες δ' ἦσαν ἄν
 οἱ ζῶντες τότε ἐπὶ (1029)

Ἄσων ἀφορὰ ἐπίσης την ἀνάλυση του τελευταίου μακροῦ στο δεῦτερο
 ἰαμβικὸ μέτρο του στ. 1029 (ἐπὶ: ὕ), το φαινόμενο αὐτὸ παρατηρεῖται και
 παρακάτω στο πνῖγος, στ. 1386 και 1388.

(iv) στ. 1307 - 1310⁵

Χο. κούκ ἔσθ' ὄπως οὐ τήμερον (στροφή)
 λήψεται τι πρᾶγμ', δ τοῦ-
 τον ποιήσει τὸν σοφιστὴν <ἴσως,>
 ἀνθ' ὧν πανουργεῖν ἤρξατ', ἐξαίφνης κακὸν λαβεῖν τι. 1310

1. Ἄσων ἀφορὰ το κείμενο και την κωλομετρία, ἀκολουθοῦμε τους Hall - Geldart.
 Τα Sigla ὁμως του κριτικού υπομνήματος εἶναι του Dover.

2. Πβλ. P. Easterling - C. Handley, *Greek Scripts*, Cambridge 2001, 51.

3. F. Blaydes, *Aristophanis Comoediae*, Halis Saxonum 1880 - 1893.

4. T. Bergk, *Aristophanis Comoediae*, Leipzig 1878.

5. Ἄσων ἀφορὰ το κείμενο και την κωλομετρία, πβλ. Hall - Geldart.

1309 - 1310 ἴσως ἀνθ' ὧν Reisig: ὧν codd., nisi quod ἀνθ' ante ὧν interpolatum habet Δ, ἀπάντων ὧν vel ἐκείνων ὧν Van Leeuwen 1310 κακὸν λαβεῖν τι Hermann, adopt. Bergk (λαβεῖν κακὸν τι Meineke): τι κακὸν λαβεῖν codd., κακὸν τι πάσχειν Reisig, δίκην παρασχεῖν vel ὑποσχεῖν Van Leeuwen, καλὸν γ' ἕνασθαι Dover, ἀποστραφῆναι Sommerstein, ἀποινα τεῖσαι Henderson

Σύμφωνα με το παραπάνω κριτικό υπόμνημα¹, προσπάθησαν αρκετοί φιλόλογοι για την αποκατάσταση των στ. 1309 - 1310 της στροφῆς του χοροῦ. Πρώτα πρώτα, οι Hall - Geldart κρίνουν ὅτι το ἀνθ' της φρ. ἀνθ' ὧν, η οποία παραδίδεται στο χφ. Δ (Laurentianus plut. 31. 16, xvi saec.)², εἶναι προϊόν διόρθωσης (interpolatum). Υπάρχουν αρκετοί φιλόλογοι που συμερίζονται την ἀπόψη αὐτή και υιοθετοῦν το παραδιδόμενο ἀπὸ τα ἄλλα χφφ. κείμενο των δύο αναφορικών προτάσεων: ὁ τοῦτον ποιήσει τὸν σοφιστήν, ὧν πανουργεῖν ἤρξατ'.

Εμεῖς, απεναντίας, στηριγμένοι στο κείμενο του χφ. Δ, προτείνουμε την εξῆς αποκατάσταση του εν λόγω χωρίου:

δ τοῦ-

τον ποιήσει τὸν σοφιστήν <τι γ'>, ἀνθ'

<δσ>ων πανουργεῖν ἤρξατ', ἐξαίφνης κακὸν λαβεῖν τι.

1310

Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε τον στ. 1309 μόνο με την προσθήκη του τι, χωρίς το γ', αφού μια τέτοια χασμωδία την επιτρέπει ο ποιητής³. Πρόκειται ὅμως για αναγκαῖο συμπλήρωμα του ρ. ποιήσει (ποιῶ τί τινα: LSJ B2). Περαιτέρω, ὅσον αφορά το νόημα του χωρίου, αὐτό παραμένει το ἴδιο, ἀρίστο και διφορούμενο. Κι αὐτό, γιατί ἐδῶ οι Νεφέλες μιλούν, ὅπως ο Λοξίας, ὡστε παρακάτω, ὅταν ο Στρεψιάδης θα παραπονεθεῖ λέγοντας «ταυτὶ δι' ὑμᾶς, ὦ Νεφέλαι, πέπονθ' ἐγώ, / ὑμῖν ἀναθεῖς ἅπαντα τὰμὰ πράγματα» (στ. 1452 - 3), να του απαντήσουν: «αὐτὸς μὲν οὖν σαυτῶ σὺ τούτων αἴτιος, / στρέψας σεαυτὸν ἐς πονηρὰ πράγματα» (στ. 1454 - 5). Δηλαδή τα λόγια των Νεφελών (στ. 1307 - 10) πρέπει να κρύβουν το ἀκόλουθο νόημα:

«Συνεπῶς δεν (καὶ οὐκ) εἶναι δυνατόν να μην παραλάβει αὐτὸς σήμερα κάποιο πράγμα (=τον γιο του που θα αποφοιτήσει ἀπὸ το φροντιστήριο του Σωκράτη), το οποίο πράγμα θα κάμει βεβαίως κάτι (τι γ') σ' αὐτὸν τον σοφιστή (=τον Στρεψιάδη), ἀντί για ὅσες

1. Κατὰ τη σύνθεση του κριτικού μας υπομνήματος, συμβουλευτήκαμε τους Hall - Geldart, Van Leeuwen, Dover, Sommerstein και Henderson.

2. Βλ. Van Leeuwen και Hall - Geldart.

3. Πβλ. τον στ. 1248: (Στ.) τουτὶ τί ἐστι; Πα. τοῦθ' ὁ,τι ἐστι; κάρθοπος.

(άνθ' ὄσων) απατεωνιές άρχισε να κάνει, ώστε να εισπράξει κάτι κακό (=το ξύλο που θα φάει από τον γιο του).»

Από την άλλη, η μετρική αντιστοιχία ανάμεσα στους στ. 1309 - 10 της στροφής και τους στ. 1319 - 20 της αντιστροφής διατηρείται, όπως και με την εικασία του Reisig:

τον ποιήσει τόν σοφιστήν <τι γ'>, άνθ'	
(-υ-χ/-υ-/-υ-: τροχ. μέτρο + κρητικός + κρητικός)	1309
ξυγγένηται, κών λέγη παμπόνηρ'	
(-υ-χ/-υ-/-υ-: τροχ. μέτρο + κρητικός + κρητικός)	1319
<ὄσ>ων πανουργεῖν ἤρξατ', ἐξαίφνης κακὸν λαβεῖν τι.	
(χ-υ- /χ-υ- /χ-υ- /υ-- : 3 ιαμβ. μέτρα + βακχείος)	1310
ἴσως δ' ἴσως βουλήσεται κάφωννον αὐτὸν εἶναι	
(χ-υ- /χ-υ- /χ-υ- /υ--: 3 ιαμβ. μέτρα + βακχείος)	1320

Οίκοθεν νοείται ότι θεωρούμε ικανοποιητική την επέμβαση του Hermann, η οποία αποκαθιστά μετρικά το δεύτερο ημιστίχιο του στ. 1310. Οι άλλοι φιλόλογοι, ενοχλημένοι¹ από την επανάληψη της έννοιας του λαμβάνειν μέσα στην ίδια ημιπερίοδο, προέβησαν σε διορθώσεις που παρέλκουν.

(v) στ. 1311 - 1315²

Χο. οἶμαι γάρ αὐτὸν αὐτίχ' εὐρήσειν ὄπερ	(άντιστροφή)
πάλαι ποτ' † ἐπεζήτει †,	1312
εἶναι τὸν υἱὸν δεινὸν οἶ	
γνώμας ἐναντίας λέγειν	
τοῖσιν δικαίοις...	1315

1312 ἐπεζήτει RV: ἐζήτει EKNΘ, ἐπήτει Hermann, adopt. Bergk, ἐδίζητ' vel ἐθήρα Blaydes, ἐπήει Wilamowitz

Και οι δύο γραφές των χφφ. (ἐπεζήτει, ἐζήτει) δημιουργούν μετρικό πρόβλημα στον στ. 1312: η πρώτη τού προσθέτει μίαν επί πλέον συλλαβή σε σχέση με τον αντίστοιχό του στίχο 1304 της στροφής, ενώ η δεύτερη καταργεί τον χορίαμβο. Η πρώτη μάλιστα πρέπει να είναι διόρθωση της άλλης, προκειμένου να αποκατασταθεί ο χορίαμβος.

1. Βλ., για παράδειγμα: Van Leeuwen: Equidem malim δίκην παρασχεῖν vel ὄποσχεῖν, ne in eadem sententia bis legatur verbum λαμβάνειν. O Dover 247 υποψιάζεται ότι η φρ. τι κακὸν λαβεῖν είναι γλῶσσημα κ.ο.κ.

2. Για το κείμενο των στίχων πβλ. Hall - Geldart και για το κριτικό υπόμνημα πβλ. Van Leeuwen, Coulon και Sommerstein.

Οι διορθώσεις, εξάλλου, στις οποίες προέβησαν οι νεότεροι φιλόλογοι (Hermann, Blaydes και Wilamowitz), δεν είναι νοηματικά ικανοποιητικές, μολονότι αποκαθιστούν μετρικά τον στίχο.

Εμείς πιστεύουμε ότι η γρ. ποτ' ἐζήτει των νεότερων κωδίκων (recentiores, sed non deteriores) προέκυψε από παρανόληση¹ του ποτέ γ' ἦται. Η εικασία μας αυτή επανορθώνει νοηματικά τον εν λόγω στίχο, αφού το ρ. ἦται αποτελεί νοηματική συνέχεια των λήφεται και λαβεῖν² της στροφής, και αίρει τη μετρική αναντιστοιχία του με τον στ. 1304:

γέρων ὄδ' ἐρασθεῖς (υ-υυ--: reizianum) 1304

πάλαι ποτέ γ' ἦται (υ-υυ--: reizianum) 1312.

β) 2. Ἀριστοφάνους Ὀρνιθες

στ. 1677 - 1682³

Πει. ἐν τῷ Τριβαλλῶ πᾶν τὸ πρᾶγμα. τί σὺ λέγεις;

Τρ. καλάνι κόραυνα καὶ μεγάλα βασιλιναῦ
ὄρνιτο παραδίδωμι. Ηρ. παραδοῦναι λέγει.

Πο. μὰ τὸν Δί' οὐχ οὗτός γε παραδοῦναι λέγει,
εἰ μὴ † βαδίζειν † ὥσπερ αἱ χελιδόνες.

1680

Πει. οὐκοῦν παραδοῦναι ταῖς χελιδόσιν λέγει.

1681 βαδίζειν a, βαδίζοι γ' B: βαβάζει γ' (iam βαβάζειν Faber, βαβάζει Anon. Par.) Bentley

Οι προσπάθειες⁴, για να αποκατασταθεί ο στ. 1681 και να αποκτήσει σαφές νόημα, έγιναν προς εσφαλμένη κατεύθυνση, για την οποία ευθύνεται ο αρχαίος φιλόλογος (γραμματικός) Σύμμαχος (100 περίπου μ.Χ.), ο οποίος γράφει: 1681 «ὥσπερ αἱ χελιδόνες: οὐκ ἔστιν ὁ τούτου νοῦς φανερός· οὐδέν τι δύναται ἴδιον τῶν χελιδόνων ἄδισις, αἱ γε μηδὲ πορεύεσθαι, ὡς τὰ ἄλλα τῶν ὀρνέων καὶ μάλιστα τὰ μὴ πτητικά». ⁵ Από αυτό, προφανώς, το

1. Είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα τη φάση της ελληνικής γραφής, κατά την οποία έγινε η παρανόληση αυτή.

2. Ως γνωστόν, το ρ. αἰτῶ σημαίνει «γυρεύω να πάρω», ενώ τὸ ζητῶ «γυρεύω να βρω». Πβλ. Λουκά (11, 9 - 10): «αἰτεῖτε, καὶ δοθήσεται ὑμῖν· ζητεῖτε, καὶ εὕρησθε».

3. Για το κείμενο των στίχων πβλ. Hall - Geldart, ὁ.π., και για το κριτικό υπόμνημα πβλ. Nan Dunbar, *Aristophanes: Birds* (κριτική και ερμηνευτική έκδοση), Oxford 1995.

4. Μερικές από αυτές (δέκα) τις βρίσκουμε στον Φ. Ι. Κακριδή (Ἀριστοφάνους Ὀρνιθες: ἐρμηνευτική έκδοση, Ἀθήνα 1994 = 1974) ο οποίος κρίνει ότι «καμία δεν είναι απόλυτα ικανοποιητική» (σ. 283).

5. Γι' αυτό το αρχαίο σχόλιο και για τα άλλα που θα παραθέσουμε στη συνέχεια πβλ. J. W. White, *The Scholia on the Aves of Aristophanes*, Hildesheim 1974 (=Boston - London 1914) 294.

οχόλιο επηρεασμένοι δύο λόγιοι των αρχών του 17ου αι. μ.Χ., ο Anonymus Parisinus και ο Faber¹, προετοίμασαν — ο πρώτος με το βαβάζει και ο δεύτερος με το βαβάζειν — τον δρόμο για τη διόρθωση βαβάζει γ', την οποία πρότεινε ο Άγγλος φιλόλογος Bentley (1662 - 1742)². Είναι η διόρθωση που υιοθέτησαν³ οι Van Leeuwen και Dunbar, ενώ οι Coulon⁴ και Cantarella⁵ αποδέχτηκαν την εικασία του Willems⁶ βαδίζει γ', η οποία προέκυψε από τη γραφή βαδίσει γ' του χφ. B (= Parisinus Regius Gr. 2715, XV saec.)⁷.

Δεν δόθηκε όμως έως τα τώρα η δέουσα προσοχή στην ερμηνευτική προσπάθεια του μεταγενέστερου ανώνυμου σχολιαστή: 1680 «μὰ τὸν Δία: μὰ τὸν Δία' φησὶν ὄυ λέγει παραδοῦναι, ἀλλὰ βαδίζειν καὶ ἀναχωρεῖν», οὕτω δὲ αὐτό φησι βαρβάρως καὶ δυοφράστως ὥσπερ αἱ χελιδόνες. καὶ Αἰσχύλος τὸ βαρβαρίζειν ἡελιδονίζειν φησί, καὶ Ἴων ἐν Ὀμφάλῃ ἡελιδόνας τοὺς βαρβάρους ἄρσενικῶς φησιν, ὡς Ἡρωδιανὸς ἐν τῷ πρώτῳ τῆς καθολικῆς φησι. τὸ δὲ βασιλιναῦ εἰς τὸ βάσιν μετέβαλεν ὁ Ποσειδῶν, παρόσον τὴν δευτέραν ἐξέτεινε. τὸ τελευταῖον (δηλαδὴ το παραδίδωμι) κλατήσας ὁ Ἡρακλῆς ἐξ αὐτοῦ κρίνει αὐτόν, θέλων παραδοῦναι αὐτόν τὴν Βασιλείαν τοῖς ὄρνισιν». Ο σχολιαστής αυτός, ενώ ερμηνεύει ορθά το πρώτο ημιστίχιο, δεν υποψιάζεται τη φθορά η οποία κρύβεται στη φρ. ὥσπερ αἱ χελιδόνες και η οποία προκάλεσε την ασάφεια του στίχου.

Πιο πολύ βεβαίως αγνοήθηκε η ερμηνευτική και διορθωτική προσπάθεια του αρχαίου φιλόλογου Διδύμου (1ος αι. π.Χ.) ο οποίος επονομαζόταν χαλκέντερος: «ὁ δὲ Δίδυμος οὕτω καταλλήλως εἶχεν, εἰ ἔλεγεν ὡς τὰς χελιδόνας, θέλει δὲ λέγειν εἰ μὴ βαδίζει πρὸς τὰς χελιδόνας· διὸ καὶ ἐποίσει ὡς οὐκοῦν παραδοῦναι ταῖς χελιδόσιν λέγει», ἐπεὶ καὶ αὐτὸς πρὸς αὐτὰς βαδίζει εἰς Νεφελοκοκκυγίαν».

1. Γι' αυτούς τους δύο φιλόλογους βλ. Dunbar 51· για τον Faber βλ. και C. Austin, «Textual Problems in Ar. Thesm.», Δωδώνη: Φιλολογία 16 (1987) 65 - 66.

2. Βλ. Austin, ὁ.π., 66: τις διορθώσεις του Bentley τις εξέδωσε ο G. Burges: «Bentleii Emendationes Ineditae in Aristophanem», Classical Journal 11 - 14 (1815 - 1816): η παραπάνω διόρθωση δημοσιεύτηκε στη σ. 344 του 13ου τόμου, βλ. Dunbar 51, 736.

3. Ο K. J. Dover (Ἡ κωμῳδία τοῦ Ἀριστοφάνη: μτφρ. Φ. Ι. Κακριδῆς, Ἀθήνα 1981, 22) την επιδοκιμάζει με ζήλο.

4. V. Coulon, Aristophane: Les Oiseaux - Lysistrata, tom. III, (Budé) Paris 1963 (=1928).

5. R. Cantarella, Aristophanis Comoediae: Aves - Lysistrata - Thesmophoriasae, vol. IV, Milano 1956.

6. A. Willems, Aristophane: Traduction (en prose) et commentaires critiques, Paris 1919.

7. Βλ. Dunbar 53.

Είναι να απορεί βεβαίως κανείς, που ο Δίδυμος δεν προέβη, ύστερ' από αυτά που γράφει, στη διόρθωση της φρ. *ὡσπερ αἱ χελιδόνες*. Για μας όμως ο γραμματικός αυτός ξεκαθαρίζει το τοπίο: κι έτσι πιστεύουμε ότι ο Αριστοφάνης έγραψε ΩΣΓΕΤΑΣΧΕΛΙΔΟΝΑΣ. Το κείμενο, που έφτασε στα χέρια του Διδύμου, πρέπει να ήταν γραμμένο στο αττικό αλφάβητο, όπου μπορεί κανείς να ιδεί το Γ ως Π, το Τ ως Ρ και το Σ ως Ι¹. Πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να έχει εκληφθεί το ΩΣΓΕΤ ως ΩΣΠΕΡ και το ΑΣ ως ΑΙ, κι έτσι επακολούθησε, ως αναγκαία συνέπεια, η διόρθωση² της κατάληξης - ΑΣ σε - ΕΣ.

Εξάλλου, τη γνωστή σύνταξη του *ὡς* με αιτιατική προσώπου τη χρησιμοποιεί συχνά ο Αριστοφάνης³. Και βεβαίως, τα χελιδόνια της Νεφελοκοκκυγίας είναι και με το παραπάνω πρόσωπα, όπως για τον Στρεψιάδη είναι *σαμφόρας* (= σημαδεμένο άλογο) ο Αμυνίας⁴.

Συνεπώς, αποκαθιστούμε νοηματικά τον στ. 1681 ως εξής:

εἰ μὴ βαδίζειν ὡς γε τὰς χελιδόνας.

Κι έτσι, με την εικασία μας αυτή, το *εἰ μὴ* χρησιμοποιείται κανονικά με ρήμα εννοούμενο από την προηγούμενη πρόταση (*οὐχ οὗτός γε παραδοῖναι λέγει*), δηλαδή με το *λέγει*, και δεν χρειάζεται «ο στ. 1681 να είναι το μόνο παράδειγμα χρήσης τού *εἰ μὴ* με ρήμα διατυπωμένο»⁵, όπως συμβαίνει με τις διορθώσεις των άλλων. Επί πλέον, ο εν λόγω στίχος συνυπάρχει τώρα αρμονικά με τα συμφραζόμενα:

Πει. *Ολόκληρη η υπόθεση είναι στα χέρια του Τριβαλλού. Τι λες εσύ;*

Τρ. *Όμορφο τσιούπρα και μεγάλο αρχόντισσα παραδίνω στα όρνια.*

Ηρ. *Λέει ότι την παραδίνει.*

1. Για τα κεφαλαία γράμματα του ελληνικού αλφάβητου βλ. πρόχειρα Ιω. Δρ. Σταματάκος, *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα 1994 (=1972).

2. Σε παρόμοιες περιπτώσεις, πρέπει να θυμούμαστε την επισήμανση του Ε. Mioni (*Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*: μτφρ. Ν. Παναγιωτάκης, Αθήνα 1977, 119): «Πρέπει εδώ να σημειώσουμε, για πρώτη και τελευταία φορά, ότι η σφαλερή ανάγνωση μιας συλλαβής ή ενός γράμματος οδηγούσε αναπόφευκτα και σε άλλες μεταβολές μέσα στις ίδιες τις λέξεις ή στις αμέσως πλησιέστερες, γιατί επιθυμία του αντιγραφέα, και όταν ακόμη δεν κατανοούσε το κείμενο, ήταν να γράφει λέξεις που υπήρχαν ή που ήταν δυνατό να υπάρξουν, και όχι λέξεις χωρίς νόημα».

3. Βλ., για παράδειγμα, *Νεφ.* 237: *ἴθι νῦν κατάβηθ' ὡ Σωκρατίδιον ὡς ἐμέ. 1164: δὴ κάλεσον τρέχων ἐνδοθεν ὡς ἐμέ*. Για άλλα παραδείγματα (άλλα 42) βλ. O.J. Todd, *Index Aristophaneus*, Hildesheim 1962 (=Cambridge 1932) 274. Βλ. και LSJ, καθώς και τον Stephanus.

4. Βλ. *Νεφ.* 1298: *Στ. θπαγε, τί μέλλεις; οὐκ ἐλάς, ὦ σαμφόρα;*

5. Βλ. Dunbar 737: *Ασ. 1681 is the only ex. of this use of εἰ μὴ... γε with verb expressed, not left to be supplied from the preceding clause, but the force seems the same.*

Πο. 'Οχι! μα τον Δία! αυτός δεν λέει ότι την παραδίνει, μον' λέει ότι πηγαίνει για τα χελιδόνια.

Πει. Λέει, λοιπόν, ότι πάει να την παραδώσει στα χελιδόνια.

Με άλλα λόγια: ο Ποσειδώνας, ως ένας από τους μεγάλους Έλληνες θεούς της πρεσβείας, προσπαθεί να σβήσει τον απόηχο της βαρβαρικής φράσης του βάρβαρου θεού Τριβαλλού ὄρνιτο παραδίδωμι. Ασφαλώς και γνώριζε ο θεός της θάλασσας το αισχύλειο χελιδονίζειν (= βαρβαρίζειν), κι έτσι είναι σαν να λέει: όχι! αυτός δεν λέει ότι την παραδίνει, μόνο λέει ότι πάει στα χελιδόνια που μιλούν σαν κι αυτόν. Επομένως, όπως επισημαίνει και ο Δίδυμος, δικαιολογείται έτσι το παραπάνω συμπέρασμα του Πεισθέταιρου¹.

Zusammenfassung

Dokumentation und Diskussion über die folgenden Textstellen:

a. Hes *Op.* 19, 372, 414 - 20, 442, 464.

b. Ar. *Nu.* 271, 335, 1026 - 7, 1309 - 10, 1312. *Av.* 1681.

1. Πεισθέταιρος παραδίδεται στα χφφ. Τη γραφή αυτή τη διατηρούν οι B. B. Rogers (*The Birds of Aristophanes: κριτική και ερμηνευτική έκδοση*, London 1930 [=1906]) και Κακριδής, ενώ οι άλλοι εκδότες γράφουν Πισθέταιρος ή Πειθέταιρος ή Πεισέταιρος, βλ. Κακριδή 128 - 129 σημ. στ. 644.

